

زینب محمدی^۱

بررسی اعجاز روانشناسی قرآن

^۱. طلبه سطح دوم دوره عمومی ویژه، مدرسه الزهرا علیها السلام گیلانغرب. <mailto:zeynab.moohammadi@gmail.com>

۱. چکیده

وجود برخی آیات که قرآن کریم را تَبْيَاناً لِّكُلِّ شَيْءٍ معرفی می کنند (ر.ک: نحل/۸۹؛ انعام/۳۸) و نیز آیاتی که در ظاهر اشاره به مسائل علمی دارند، برخی از مفسران را بر آن داشته است تا قائل به وجود همه علوم در قرآن شده و سعی در استخراج علوم گوناگون از قرآن نمایند.

در این میان اعجاز روان‌شناختی قرآن یکی از ابعاد اعجاز علمی قرآن می‌باشد که از سه زاویه قابل طرح است؛ نخست گزاره‌های روان‌شناختی قرآن که با بررسی بینش روان‌شناسی موجود در قرآن کریم صورت می‌گیرد. دوم از جهت استنباط نظام روان‌شناختی قرآن (با توجه به مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها، عوامل و موانع روان‌شناختی مطرح شده در قرآن) و سوم از جهت تأثیرات روان‌شناختی قرآن در مخاطبان که نمونه‌ای از آن در تأثیر موسیقای قرآن جلوه‌گر می‌شود.

در این نوشتار، پس از تبیین رویکردها در اعجاز روان‌شناختی قرآن و رابطه قرآن و روان‌شناسی، نگاهی مجموعی به موضوعات متعدد روان‌شناسی مطرح شده در قرآن صورت گرفته، سپس برای هر موضوع نمونه‌هایی از آیات مرتبط ذکر و بررسی شده تا در نهایت پس از ارائه بینش روان‌شناسانه موجود در قرآن، اعجاز این بینش و نظام شگرف قرآن کریم بر مبنای ویژگی‌های شخصیت سالم تبیین گردد.

واژگان کلیدی: قرآن، روان‌شناسی، اعجاز علمی، اعجاز روان‌شناختی، شخصیت سالم.

۲. مقدمه

تاکنون ابعاد مختلفی از اعجاز قرآن کشف شده است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به اعجاز بیانی، اعجاز تشریعی و اعجاز علمی اشاره کرد.

یکی از ابعاد اعجاز علمی قرآن که تاکنون مورد توجه بایسته قرار نگرفته، اعجاز روان‌شناختی قرآن می‌باشد؛ بنابراین، در این نوشتار برآنیم تا ضمن بررسی موضوعات روان‌شناسی مطرح شده در قرآن کریم و ارائه دورنمایی کلی از بینش روان‌شناسی قرآن، اعجاز این بُعد از قرآن کریم را بیان نماییم.

پیشینه

اگر چه در زمینه اعجاز علمی قرآن کتاب‌های زیادی نگاشته شده، پیشینه کوتاه آن به اوایل قرن چهاردهم بر می‌گردد (رضایی اصفهانی، چیستی و چالش‌های اعجاز علمی قرآن، ۱۲). اعجاز روان‌شناختی قرآن نیز به عنوان یکی از ابعاد اعجاز علمی قرآن از موضوعات نوپدید در حوزه اعجاز قرآن می‌باشد و امین خولی (۱۹۶۵م) را می‌توان پایه‌گذار این بعد از اعجاز قرآن دانست (رضایی اصفهانی، علوم قرآنی ۲ اعجاز قرآن، ۸۸). امین خولی این بعد از اعجاز را در چند نوشته خویش از جمله «البلاغه العربیة و اثر الفلسفة فیها»، مدخل «تفسیر» دائرة المعارف الاسلامیة و مقاله‌ای در مجله دانشکده ادبیات قاهره با عنوان «البلاغه و علم النفس» مطرح کرده است.

وی در این مقاله سوم به نحوی بین روان‌شناسی و بلاغت ارتباط ایجاد کرده و در پی بوده تا راه را برای طرح ایده جدید خود، یعنی اعجاز روان‌شناختی قرآن، فراهم آورد. در واقع، وی با تقریری جدید و ایجاد ارتباط بین بلاغت و روان‌شناسی، این موضوع را پذیرفتنی کرده است (اعجاز قرآن و تحلیل، ۴-۱۸۲ به نقل از: رضایی اصفهانی، علوم قرآنی ۲ اعجاز قرآن، ۸۶-۸۸).

از دیگر آثار نگاشته شده در زمینه اعجاز روان‌شناختی «الاعجاز النفسی فی القرآن الکریم» از دکتر مصطفی رجب و «الاعجاز النفسی و تربوی فی القرآن الکریم و السنة المطهرة» از دکتر عبدالرحمن العیسوی در سال

۱۴۲۸م انتشار یافته است، ولی کتاب اخیر عملاً به موضوع اعجاز تربیتی نپرداخته، بلکه اعجاز روان‌شناختی قرآن را مطرح کرده است (رضایی اصفهانی، علوم قرآنی، ۲/۲۷۴-۲۷۵).

همچنین در حوزه بهداشت روان، اخلاق و روان‌شناسی اسلامی آثار فراوان دیگری نگاشته شده که به بررسی گزاره‌های قرآنی در مباحث روان‌شناسی پرداخته و به طور ضمنی و غیر مستقیم به اعجاز روان‌شناختی اشاره نموده‌اند، ولی هیچ کدام ادعای اعجاز نکرده‌اند. از این آثار عبارت است از:

قرآن و روان‌شناسی از محمد عثمان نجاتی؛ قرآن و بهداشت روان از دکتر احمد صادقیان؛ روان‌شناسی از دیدگاه مکتب اسلام از تقی ژاله‌فر؛ بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی از محمدرضا سالاری‌فر و همکاران؛ بهداشت و سلامت روان با نگرش به آموزه‌های دینی و سیره معصومین از سلیمان قاسمی؛ بهداشت روانی در اسلام از سید حمید فتاحی؛ اخلاق اسلامی از احمد دیلمی و مسعود آذربایجانی؛ بهداشت روانی (بررسی مقدماتی اصول بهداشت روانی، روان درمانی و برنامه‌ریزی در مکتب اسلام) از دکتر سید ابوالقاسم حسینی؛ آرامش روانی و مذهب از دکتر صفدر صانعی؛ بهداشت روان در اسلام از دکتر سیدمهدی صانعی؛ مجموعه مقالات اسلام و بهداشت روان.

روش تحقیق

این مقاله از نوع کتابخانه‌ای است. در این شیوه، پژوهشگر به جای گردآوری داده‌های میدانی، با مراجعه به منابع مکتوب و دیجیتال معتبر، به تحلیل و بررسی موضوع می‌پردازد. در این پژوهش، مراحل زیر دنبال شده است:

-گردآوری منابع: ابتدا مجموعه‌ای از کتاب‌ها، مقالات علمی، تفاسیر قرآنی و آثار مرتبط با روان‌شناسی اسلامی و علوم انسانی انتخاب شد. معیار انتخاب منابع، اعتبار علمی، استنادپذیری و ارتباط مستقیم با موضوع اعجاز روان‌شناسی قرآن بوده است .

-مطالعه و دسته‌بندی: منابع گردآوری شده به صورت نظام‌مند مطالعه و نکات کلیدی استخراج گردید. سپس مطالب بر اساس محورهای اصلی پژوهش مانند مفاهیم روانشناختی در قرآن، تأثیر آیات بر سلامت روان، و جلوه‌های اعجاز در حوزه روانشناسی دسته‌بندی شدند .

-تحلیل محتوایی: با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، مضامین مشترک و تفاوت‌های موجود در دیدگاه‌ها بررسی شد. این تحلیل امکان مقایسه میان برداشت‌های مفسران و روانشناسان را فراهم آورد .

-استنتاج و نتیجه‌گیری: در پایان، یافته‌های حاصل از منابع مختلف تلفیق شده و نتایج نهایی درباره ابعاد اعجاز روانشناسی قرآن ارائه گردید .

ویژگی اصلی این روش، اتکا به منابع معتبر و پرهیز از داده‌های تجربی است. بدین ترتیب، پژوهش حاضر بر پایه‌ی مطالعه‌ی عمیق متون و تحلیل نظری شکل گرفته و تلاش دارد تصویری روشن از جایگاه قرآن در عرصه روانشناسی و اعجاز آن ارائه دهد

۳. رویکردها در اعجاز روان‌شناختی قرآن

اعجاز علمی در علوم انسانی، به ویژه مباحث روان‌شناختی و تربیتی، با سه رویکرد مطرح می‌شود:

الف) گزاره‌های قرآنی دالّ بر اخبار غیبی روان‌شناختی

ب) استنباط نظام روان‌شناختی از قرآن

ج) بررسی نقش قرآن در ایجاد تحوّل روانی در صدر اسلام و جوامعی که قرآن در آن اجرا می‌شود.

در رویکرد نخست عموماً به بررسی اعجاز در گزاره‌های قرآنی پرداخته می‌شود؛ یعنی با ذکر برخی آیات و تبیین نکات و اشارات جالب و شگفت‌انگیز آن در حوزه مباحث روان‌شناختی، ادعای اعجاز می‌شود، در حالی که اکثر گزاره‌های قرآنی تنها جالب و شگفت‌انگیز می‌باشند؛ زیرا در صورتی می‌توان اعجاز روان‌شناختی آیات و گزاره‌های قرآنی را ادعا کرد که اثبات شود قبل از قرآن مطرح نبوده است که اثبات چنین ادعایی در

حسادت نمی‌کند و کمال‌گرا و برتری طلب نیست: أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (نساء/۵۴)؛
وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ (نساء/۳۲)؛ وَإِنْ فِرْعَوْنُ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ
(یونس/۸۳).

۶-۳. ویژگی‌های رفتاری

- شخصیت سالم از اظهارنظر درباره چیزی که نمی‌داند، پرهیز می‌کند: إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِالسِّنِّتِ كُمْ وَ تَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ
مَا لَيْسَ لَكُم بِهِ عِلْمٌ وَ تَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَ هُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ (نور/۱۵)؛ تُحَاجُّونَ فِيهَا لَيْسَ لَكُم بِهِ عِلْمٌ
(آل عمران/۶۶)؛ وَ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ الظَّنُّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا (نجم/۲۸)؛ وَ قَالُوا
مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ (جاثیه/۲۴).
- اهل رعایت حد و مرزها و قوانین است: إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ الَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ (نحل/۱۲۸)؛ وَ لَوْ أَنَّ
أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ (اعراف/۹۶).

- حتی اگر در تنگنا بیفتد، دست به ستم یا قانون شکنی نمی‌زند: وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا (طلاق/۲).

- در مشکلات وقار و صبر خود را از دست نمی‌دهد: وَ الصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ حِينَ الْبَأْسِ (بقره/۱۷۷)؛
فَصَبِّرْ جَمِيلٌ (یوسف/۱۸)؛ فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا (معارج/۵).

- ضمن سازگاری با محیط در حد توان به رفع اشکالات محیط می‌پردازد: إِنْ أَرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ
(هود/۸۸).

- کم‌فروشی یا کم‌کاری نمی‌کند: وَيَلْ لِلْمُطَفِّفِينَ * الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ * وَ إِذَا كَالُوهُمْ أَوْ
وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ (مطففین/۱-۳).

- مردم آزار و ضد اجتماعی (antisocial) نیست، از خشونت پرهیز می‌کند و رفتار نرم و توأم با مهربانی دارد:
وَ الَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ بَغِيرٍ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدْ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَ إِثْمًا مُبِينًا (احزاب/۵۸)؛ فَبِمَا رَحْمَةٍ

مِنْ اللَّهِ لَئِنْ لَمْ يَنْزِلْ بِكُمْ آيَةً لَأَكْفُرَنَّ بِهِمْ وَأَنْتَ فَظًا غَلِيظٌ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ (آل عمران/۱۵۹)؛ وَ الْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ (آل عمران/۱۳۴)؛ مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَ اجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا (نساء/۷۵).

- اگر به او بدی شود، حداکثر به همان اندازه پاسخ می دهد نه بیشتر: وَ إِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ (نحل/۱۲۶).

- اما ترجیحا از بدی دیگران می گذرد: وَ لَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ (نحل/۱۲۶)؛ وَ لَمَنْ صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (شوری/۴۳).

- و در حالت بهتر، بدی را با خوبی پاسخ می دهد: وَ يَذَرُونِ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ (رعد/۲۲ و قصص/۵۴).

- به دیگران نیکی می کند و نیکی آنان را با نیکی پاسخ می دهد: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ (نحل/۹۰).

- و ترجیحا نیکی دیگران را با نیکی بالاتری پاسخ می دهد: وَ إِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوها إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا (نساء/۸۶).

- اگر به کسی نیکی کرد، او را با منت نمی آزارد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْإِذْيِ (بقره/۲۶۴)؛ وَ لَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ (مدثر/۶).

- اجتماعی است و تکی روی و انزوا ندارد: وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا (آل عمران/۱۰۳).

- به نحو مؤثر ارتباط برقرار می کند و یک شنونده فعال (active listener) است: الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ (زمر/۱۸). جالب است که در این آیه به جای کلمه «یسمعون» (شنیدن) از کلمه «یستمعون» (گوش دادن) استفاده شده است که نشان دهنده «شنیدن فعال» (active listening) می باشد.

- جا را برای حضور اجتماعی دیگران تنگ نمی کند: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ (مجادله/۱۱).

شخصیتی با ویژگی های فوق بدون شک شخصیتی محبوب و دوست داشتنی خواهد بود و الگوی عینی آن در امامان معصوم قابل مشاهده است. این نکته در آیه إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ اللَّهُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا

(مریم/۹۶)؛ «مسلماً، کسانی که ایمان آورده و [کارهای] شایسته انجام داده‌اند، به‌زودی (خدای) گسترده‌مهر، برای آنان محبتی (در دل‌ها) قرار می‌دهد» بیان شده است. در این آیه، به طور فشرده از ویژگی‌های شناختی و رفتاری شخصیت سالم تحت عنوان ایمان و عمل صالح نام برده شده است (مرعشی، مقاله موضع قرآن نسبت به بهداشت روان - با تصرف و تلخیص، به نقل از www.iec-md.org).

۸. منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی و گروهی از اساتید جامعه المصطفی (۱۳۸۸ش)، قم: انتشارات المصطفی.
۲. انصاری، مصطفی (۱۳۹۰ش)، دنیای شگفت‌انگیز رنگ‌ها، ساری: شلفین.
۳. جیمز، ویلیام (۱۳۸۷ش)، دین و روان، مترجم مهدی قائنی، قم: دارالفکر.
۴. حسینی، سید ابوالقاسم (۱۳۶۴ش)، بررسی مقدماتی اصول روان‌شناسی اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۵. حسینی، سید ابوذر (۱۳۹۲ش)، روش‌های تأمین بهداشت روان فردی از دیدگاه قرآن و احادیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
۶. دیلمی، احمد و آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۳ش)، اخلاق اسلامی (ویراست دوم)، قم: دفتر نشر معارف، چاپ بیست و دوم.
۷. دیماتئو، ام. رایین (۱۳۷۸ش)، روان‌شناسی سلامت، ترجمه محمد کاویانی و همکاران، تهران: سمت.
۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۹ش)، «چیستی و چالش‌های اعجاز علمی قرآن»، قرآن و علم، ش ۷.

۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۱ش)، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، رشت: مبین، چاپ دوم.

۱۰. سالاری فر، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۰ش)، بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (ناشر همکار: سمت)، چاپ دوم.

۱۱. صادقیان، احمد (۱۳۸۶ش)، قرآن و بهداشت روان، قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

۱۲. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۶ش)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.

۱۳. فتاحی، سید حمید (۱۳۷۲ش)، بهداشت روانی در اسلام، قم: نشر مرتضی.

۱۴. قاسمی، سلیمان (۱۳۸۸ش)، بهداشت و سلامت روان با نگرش به آموزه‌های دینی و سیره معصومان، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

۱۵. کاویانی، محمد (۱۳۷۸ش)، «آیا روان‌شناسی اسلامی ممکن است؟»، کتاب دوم حوزه و دانشگاه، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم: آذر ماه، ویژه‌نامه ۲۷.

۱۶. لوشر، ماکس (۱۳۷۱ش)، روان‌شناسی رنگ‌ها، ترجمه لیلی مهادبی، تهران: حسام، چاپ دوم.

۱۷. مصباح، علی و همکاران (۱۳۷۴ش)، روان‌شناسی رشد (۲)، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، تهران: سمت.

۱۸. معرفت، محمدهادی (۱۳۷۸ش)، علوم قرآنی، قم: موسسه التمهید.

۱۹. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۶۳ش)، تفسیر نمونه، بی‌جا: دارالکتب اسلامی، چاپ چهارم.

۲۰.نجاتی، محمد عثمان (۱۳۶۹ش)، قرآن و روانشاسی، ترجمه عباس عرب، مشهد: بنیاد

پژوهش‌های آستان قدس رضوی، چاپ دوم.

۲۱.مجله قرآن و علم شماره ۱۳.